

Gönderim Tarihi: 05.04.2016

Kabul Tarihi: 01.06.2016

HASSÂN B. SABİT'İN HZ. HAMZA İÇİN SÖYLEDİĞİ MERSİYELER

Ahmet ŞEN*

Öz

Makalemizde Uhut şehitlerinden Hz. Hamza için Hassân b. Sâbit'in söylediği üç mersiye ele aldık. Birinci ve ikinci mersiyeler, kasidenin ilk bölümü olan nesib ile başlayıp, sırasıyla mersiye'nin ikinci ve üçüncü bölümü olan te'bîn (medih) ve 'azâ' (sabır) bölümleriyle devam etmiştir. Üçüncü mersiye ise, yapısal özellikleri açısından tam bir mersiye olarak değerlendirilebilir. Nitekim nedb ile başlayıp medih ve sabır bölümleriyle devam etmiştir. Muhadram şair Hassân'ın ele aldığımız üç mersiyesinde üslup açısından Cahiliye kasidesiyle benzer yönler görmemize rağmen mersiyeler, içerik olarak İslâmî dönem mersiyesinin özelliklerini taşımaktadır. Ayrıca Hassân, söz konusu mersiyelerinde birçok edebî sanata yer vererek özgün bir dil kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hassân b. Sâbit, Hz. Hamza, mersiye.

DIRGES BY HASSAN IBN THABIT ON HAMZA

Abstract

In this paper, three dirges which are written by Hassân b. Sâbit for Hamza who is marthys of Uhud are examined. The first and second dirges, starting with "nesib" which is the first part of the eulogy, continuous with te'bîn (glorification) and 'a'za' (patience) which are the second and the third part of dirge, respectively. The third dirge can be considered a full dirge in terms of structural characteristics. Hence, starting with nedb and continues with glorification and patience.

Although there are some similarities with dirges of Jahiliyya in terms of wording, the dirges have the same features with Islamic period dirges about content. Also, Hassân, used an original language by giving a place number of literary art in his dirges.

Keywords: Hassân ibn Thabit, Hamza, dirge.

Giriş

Muhadram şairlerden Ebü'l-Velîd Hassân b. Sabit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensarî (ö. 60/680), İslam dinini müşriklere karşı savunduğu için Hz. Peygamberin şâiri olarak tanınan Medîneli sahabîdir¹. Cahiliyye döneminde altmış, İslâmî

* Arş. Gör. Dr., Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Okutman, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, asen@erzincan.edu.tr

¹ İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûlî's-Şu'arâ'* (nşr., Mahmud Muhammed Şâkir), Cidde: ts., I, s. 215; Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, XVI, 399; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Beyrut: 1992, I, 341.

dönemde de altmış olmak üzere yüz yirmi yıl yaşadığı zikredilen² Hassân, Medine'deki iki Arap kabilesinden biri olan Hazrec'in Benî Neccâr kolundandır³.

Hassân'ın Müslüman olmadan önceki yaklaşık altmış yıllık hayatı şarabı ve şarap meclislerini tasvir etmek, ihsanlarına nail olmak için Gassanî ve Hire hükümdarlarını övmekle geçtiği söylenebilir⁴. Onlardan aldığı hediyelere o kadar alışmıştır ki, onlardan bir mektup geldiğinde muhakkak beraberinde bir bahşişin olacağından emin olur hale gelmiştir⁵. Hassân'ın yetiştiği bu dönemde Hazrec ve Evs kabileleri arasında, düşmanlığı körükleyen kimi zaman da savaflara neden olan bir çekişme ve anlaşmazlık bulunmaktadır. Hassân da bu mücadelenin bir parçası olarak, kabilesi Hazrec'in yanında yer alıp hasımlarını hicvetmiştir⁶.

Hz. Peygamber Medîne'ye geldiğinde, Müşriklere karşı hiciv yoluyla onlarla mücadele edip, İslam Peygamberini savunan üç şairden biri olan Hassân b. Sabit, Medineli olduğu için Kureyş'in nesebiyle ilgili yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte bu konuda Allah Resûlünün tavsiyesiyle Hz. Ebu Bekir'den aldığı bilgileri şiirinde etkili bir şekilde kullanmayı başarmıştır⁷. Şiirinin İslam'la beraber yumuşadığına⁸ yönelik değerlendirmelerin de yapıldığı Hassân b. Sâbit'in şiirleri Resullah'ın, "Bu sözler onlara karşı oktan daha etkili olacaktır" şeklindeki övgüsüne nail olmuştur⁹.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in amcası, Allah'ın ve Resûlünün aslanı lakabına sahip olan Hz. Hamza (569-570/625) bi'setin ikinci veya altıncı yılında Müslüman olmuştur. Bedir savaşının önde gelen kahramanlarından olan Hz. Hamza, savaş esnasında Şeybe b. Rebî'a'yı öldürmüştür. Aynı zamanda 'Utbe b. Rebî'a'nın da öldürülmesine yardımcı olmuştur. Mekke müşriklerine oldukça ağır gelen bu durum, onların Hz. Hamza'ya karşı kinlerini artırmıştır. Nitekim Vahşî b. Harb'e onu öldürmesi karşılığında sınırsız ihsanlarda bulunacaklarını vaad etmişlerdir. Uhud gazvesinde kahramanca savaşan Hz. Hamza çok sayıda düşman unsurunu öldürmüştür. Vahşî tarafından şehid edilen Hz. Hamza'nın bu vefatı Hz. Peygamber (s.a.v.)'e oldukça ağır gelmiştir¹⁰.

² İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'ru ve's-Şua'ra*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423, I, 296.

³ el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Su'arâ*, I, 215.

⁴ Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, XVI, 400.

⁵ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'ru ve's-Şua'ra*, I, 296.

⁶ Fâruk Çiftçi, "Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber için Söylediği Mersiyeler", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2004), 79-80.

⁷ el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Su'arâ*, I, 215.

⁸ el-Merzubânî, Muhammed b. 'Imrân b. Mûsâ, *el-Muvassah Me'âhizu'l-'Ulemâ 'ala's-Su'arâ fî 'İddeti Envâ min Sinâ'ati's-Si'r* (nsr. Ali Muhammed el-Becâvî), Kahire: ts., s. 71, 76.

⁹ İbn Abdi'l-Berr, *el-İstî'âb*, I, 345.

¹⁰ İbn Abdi'l-Berr, *el-İstî'âb*, I, 369-375.

Resa, vefatının ardından birine ağlama, onun iyi hasletlerini sayarak övme ve methederken gözyaşı dökme, feryat etme manalarını kapsayan bir kelimedir. Bu amaçla nazmedilen kasideye mersiye denmektedir¹¹.

Mersiye şiirlerinin ana konusu, ölen bir kimsenin cesaret, kahramanlık, cömertlik, himaye ve yardımseverlik gibi vasıflarla övülmesidir¹². Cahiliye dönemi mersiyelerinde öldürülen kişilerin intikamını almaya yönelme ve oç alıncaya kadar düşmanları sevindirmemek için ağıt yakmama âdeti görülmektedir¹³.

Klasik mersiyede üç ana bölüm vardır. Bunlar ölen kişinin yitirilmesinden duyulan acı ve üzüntünün dile getirildiği ağlama(nedb) bölümü, faziletlerin anlatıldığı medih (te'bîn) bölümü ve duyulan acılara katlanmanın tavsiye (sabır) edildiği bölümdür¹⁴.

Cahiliye döneminde mersiyelerin ağlama bölümlerinde ağlayan kişilerin tasviri, ağlama şekilleri ve adetleri yer alır. Bu tür mersiyeler incelendiğinde yaka yırtma, yüzü parçalama, feryat etme gibi adetlerin yaygın olduğu görülürken, daha sonraki devirlerde ölünün arkasından ağlama geleneğinin değişime uğrayarak, daha sakin bir ağlama şekli ortaya çıkmaya başlamıştır. Övgü bölümü mersiyenin maktulün hayattayken bir takım müspet davranışlarının zikredilerek methedildiği kısımdır. Kaynaklarda mersiyeyi medih türünden ayıranın yapılan övgüde ölüye özgü lafızların kullanılması olduğu ve bunun dışında bir farkın olmadığı ifade edilir¹⁵. Bununla birlikte iki şiir türünün bir birinden farklı ürünler oldukları ifade edilmelidir. Mersiyenin üçüncü bölümü olan sabır kısmında, ağıt yakan, ölüm hâli karşısında kendisini ve karşısındaki kimseleri teselli edip, sabrı tavsiye eder¹⁶.

Muhadram şairlerden olan Hassân'ın aşağıdaki İslâmî dönem mersiyelerini ele alarak, onların Cahiliye ve İslâmî dönem mersiyeleri arasındaki farkları yansıtmayı yansıtmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Kendine özgü özelliklere hâiz üç bölümden (nedb, te'bîn, 'aza') oluşan mersiyenin, Hassân'ın mersiyelerinde ne şekilde yer bulduğunu göz ardı etmeden edebî değeri açısından mersiyeleri değerlendirmeye tabi tutacağız.

¹¹ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye* (nşr. Abdulgafur Attâr), Beyrut: 1987, VI, 2352.

¹² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, I-VI, Erzurum: 2012, I, 138.

¹³ Harun Ögmüş, *Cahiliye Döneminde Araplar*, İstanbul: 2013, s. 176.

¹⁴ M. Faruk Toprak, "Mersiye", *DİA*, XXIX, 215.

¹⁵ Kudâme b. Cafer, *Nakdu's-Şi'r*, İstanbul: 1302, s. 33.

¹⁶ M. Faruk Toprak, *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara: 2014, s. 33-34.

1. Birinci Mersiye

Hz. Hamza için söylemiş olduğu bu mersiyesini (Serî')¹⁷ bahriyle söylemiştir¹⁸.

بَعْدَكَ صَوْبُ الْمُسْبِلِ الْهَاطِلِ	1- أَتَعْرِفُ الدَّارَ عَفَا رَسْمُهَا
فَمَدْفَعُ الرُّوحَاءِ فِي حَائِلِ	2- بَيْنَ السَّرَادِيحِ فَأَدْمَانَةٍ
لَمْ تَدْرِ مَا مَرْجُوعَةُ السَّائِلِ؟	3- سَاءَ لَثَمَتُهَا عَن ذَاكَ
وَابْنِكَ عَلَى حَمْزَةٍ ذِي النَّائِلِ	4- دَعَّ عَنْكَ دَارًا قَدْ عَفَا
غَبْرَاءُ فِي ذِي الشَّيْمِ الْمَاجِلِ	5- الْمَالِي الشَّيْزِي إِذَا
يَعْتَرُ فِي ذِي الْخُرُصِ الدَّابِلِ	6- وَالتَّارِكِ الْقِرْنَ لَدَى لِبْدَةٍ
كَالْبَيْتِ فِي غَابَتِهِ الْبَاسِلِ	7- وَاللَّابِسِ الْخَيْلِ إِذْ أَجَحَمَتْ
لَمْ يَمِرْ دُونَ الْحَقِّ بِالْبَاطِلِ	8- أَبْيَضُ فِي الذَّرْوَةِ مِنْ
شَلَّتْ يَدَا وَحْشِيٍّ مِنْ قَاتِلِ	9- مَالٍ شَهِيدًا بَيْنَ أَسْيَافِكُمْ
مَطْرُورَةٍ مَارِنَةٍ الْعَامِلِ	10- أَيِّ امْرِيٍّ غَادَرَ فِي آلَةٍ
وَاسْوَدَّ نُورُ الْقَمَرِ النَّاصِلِ	11- أَظْلَمَتْ الْأَرْضُ لِفِقْدَانِهِ
عَالِيَةٍ مُكْرَمَةٍ الدَّاخِلِ	12- صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ فِي جَنَّةٍ
لَنَا فِي كُلِّ أَمْرٍ نَابِنَا نَازِلِ	13- كُنَّا نَرَى حَمْزَةَ حِرْزًا
يَكْفِيكَ فَقَدَ الْقَاعِدِ الْخَازِلِ	14- وَكَانَ فِي الْإِسْلَامِ ذَا تُدْرَأُ
دَمْعًا وَأَدْرِي عَبْرَةَ التَّائِلِ	15- لَا تَفْرَجِي يَا هِنْدُ
بِالسَّيْفِ تَحْتَ الرَّهْجِ الْجَائِلِ	16- وَابْنِي عَلَى عُنْبَةٍ إِذْ قَطَهُ
مِنْ كُلِّ عَاتٍ قَلْبُهُ جَاهِلِ	17- إِذَا خُرَّ فِي مَشِيخَةٍ مِنْكُمْ
يَمْشُونَ تَحْتَ الْحَلْقِ الْفَاضِلِ	18- أَرْدَاهُمْ حَمْزَةً فِي أُسْرَةٍ
نِعْمَ وَزِيرُ الْفَارِسِ الْحَامِلِ	19- غَدَاةَ جَبْرِيلَ وَزِيرُ لَهُ

1.1. Mersiyenin Tercümesi

1- İzi silinmiş yurdu tanıyor musun? Senden sonra yağmur çok şiddetli yağdı.

2- Ki o yurt, Hail dağında bulunan Üdmâne vadisinin iki yakasından selin çağladığı yerdeki yurttur.

¹⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Sakka v.dğr.), 1955, II, 155-156.

¹⁸ Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, s. 194-195.

3- Onu (Hamza) yurda sordum, bir cevap vermedi ve sorana ne cevap vereceğini bilemedi.

4/5- İzi silinip gitmiş yurdu bırak da, kurak ve soğuk günlerde tozu dumana katan fırtına estiğinde yiyecek kapları dolu, iyilikler sahibi Hamza'ya ağla,

6- Ki O, savaş alanlarında hasmını, atının eyerinin altında sivri uçlu mızrak arar bir şekilde bırakır,

7- Serkeş ata binebilen bir kimsedir ve ormandaki cesur bir aslan gibidir.

8- Hâşimoğulları içinde zirvededir. Hakkın dışında batılla tartışmaz. Ancak hak için batılla mücadele eder.

9- Sizin kılıçlarınızın arasında şehid düştü, katili olan Vahşi'nin eli çolak olsun.

10- Üst tarafı (kabzası) yumuşak, keskin, uzun uçlu demiri olan mızrak kimi bıraktı.

11- Onun ölümünden dolayı yer karanlık oldu, bulutların arasından çıkan ayın nuru da karardı.

12- Allah, oraya girene ikram edildiği yüksek cennette sana rahmet etsin.

13- Biz Hamza'yı, kendimiz için, üzerimize inen her bir musibete karşı bir sığınak olarak görüyorduk.

14- İslam'ı çokça müdafaa ederdi, (savaştan) kaçanların yerine O yeterdi.

15- Ey Hind, sevinme, bolca gözyaşı akıt ve yakınıni kaybeden gibi gözyaşı dök.

16- Ve 'Utbeye ağla ki, savaş meydanındaki toz bulutu içinde onu kılıçla (Hamza) kesti.

17- Sizden kalbi mütekebbir ve cahil ihtiyarlarla yıkılıp gitti.

18,19- Hamza, Cibril'in kendisine yardımcı olduğu günün sabahında onları uzun zırhlar altında yürüyen akrabaları içinde helak etti. Bu kahramanın yardımcısı ne güzeldir ve ne güzel kılıç tutandır.

1.2. Mersiye'nin Değerlendirmesi

1. beyitte atlal (sevgilinin diyarı) geleneği mersiyesinde yer bulmuş. Aynı durum, Hz. Peygamber için yazdığı mersiyesinde de mevcuttur. Bu durum, cahiliye dönemini görmüş bir şair olan Hassân'ın söz konusu dönemin şiir geleneğini mersiyesine taşıdığını göstermektedir. Aynı şekilde Cahiliye şiirinde رسم "izler" ve

bu anlamda kullanılan diğer kelimelerle yer alan sevgiliyi hatırlatan unsurlar, Hassân'ın mersiyelerinde de yer almıştır¹⁹.

7. beyitte teşbih sanatı kullanan Hassân, Hz. Hamza'yı ormandaki cesur aslana benzetmiştir. Burada teşbih-i mürsel sanatına yer veren Hassân, bir sonraki beyitte ise, hak ve batıl kelimelerini bir arada zikrederek tıbak sanatına bu mersiyesinde yer vermiştir. 10. beyitte, شَلَّتْ يَدَا وَحْشِيّ ifadesi üslup olarak Tebbet Suresi'nin girişini anımsatmaktadır. تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ ifadesinin biraz değiştirilerek kullanılması iktibas yapıldığı şeklinde yorumlanabilir. 11. beyitte, Hz. Hamza'nın ölümü, yeryüzüne karanlığın çökmesi olarak değerlendirilerek hüsnü ta'lîl sanatına başvurulmuştur.

5. beyitten 14. beyte kadar mersiyenin te'bîn (övgü) bölümü özelliklerine uygun olarak Hz. Hamza'nın övgüye layık davranışları dile getirilmiştir. Ardından 15. beyitle beraber ta'ziye (sabır) bölümüne geçilmiştir. Bu kısımda özellikle babası Utbe b. Rebîa'nın intikamının alındığı hissiyle adeta sevinç gözyaşları akıttığı düşünülen Hind'e, onun Hz. Hamza'nın ölümüne değil babasının ölümüne odaklanarak hüznün gözyaşları akıtması gerektiği ifade edilmiştir. Bu şekilde Hassân, Hz. Hamza'nın şehit edilmesine karşı bir teselli bulmaktadır. Ayrıca Hz. Hamza, Cibril'in arkadaşı olarak takdim edilerek bulunduğu makamın yüceliği vurgulanmıştır.

2. İkinci Mersiye

Hassân b. Sabit bu şiiri Abdullah İbn ez-Ziba'ra'ya²⁰ reddiye olarak söylemiştir. Bu şiir Hz. Hamza için doğrudan söylenen bir mersiye değildir. Sadece son beyitlerinde Hz. Hamza'dan övgüyle bahsetmesi hasebiyle mersiye türüyle benzerlik göstermektedir²¹: (Tavîl)

بَلَّغِ مَآ مِنْ أَهْلِهِنَّ جَمِيعُ	أَشْفَاكَكَ مِنْ أُمَّ الْوَلِيدِ رُبُوعُ	-1
مِنَ الدَّلْوِ رَجَّافِ السَّحَابِ هُمُوعُ	عَفَاهُنَّ صَنِيفِي الرِّيَّاحِ وَوَآكِفُ	-2
رَوَاكِدُ أُمَّتَالِ الْحَمَامِ كُنُوعُ	فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا مَوْقِدُ النَّارِ حَوْلَهُ	-3

¹⁹ Fâruk Çiftçi, "Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber için Söylediği Mersiyeler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2004), s. 82.

²⁰ Cahiliye döneminin önemli şairlerinden olan İbn Ziba'râ'nın, Uhut savaşından sonra Kureyş'in ölülerine söylediği mersiyeleri meşhurdur. Mekke'nin fethinden sonra öldürüleceğinden korktuğu için Negrân'a kaçan Abdullah, Hz. Peygamber (s.a.v)'nin affedeceğinin umarak Mekke'ye gitmiştir. Hz. Peygamber, Abdullah'ı affetmiş o da, kelime-i şehadet getirerek Müslüman olmuştur. Hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Ziba'râ", *DİA*, I, 144.

²¹ İbn Hişâm, *İslam Tarihi* (çev. Hasan Ege), İstanbul: 2001, III, 202-203.

- 4- فَدَعَّ ذِكْرَ دَارٍ بَدَدَتْ بَيْنَ أَهْلِهَا
 5- وَقُلْ إِنْ يَكُنْ يَوْمَ بِأَحَدٍ يُعُدُّهُ
 6- فَقَدْ ضَارِبَتْ²² فِيهِ بَنُو الْأَوْسِ كُلَّهُمْ
 7- وَحَامَى بَنُو النَّجَّارِ فِيهِ وَضَارِبُوا²³
 8- أَمَامَ رَسُولِ اللَّهِ لَا يَخْذُلُونَهُ
 9- وَقَفُوا إِذْ كَفَرْتُمْ يَا سَخِيخِينَ بِرَبِّكُمْ
 10- بِأَيْدِيهِمْ بَيْضٌ إِذَا حَمَشَ الْوَعَى
 11- كَمَا غَادَرَتْ فِي النَّقْعِ عُنْبَةٌ ثَاوِيًا
 12- وَقَدْ غَادَرَتْ تَحْتَ الْعَنَاجَةِ مُسْنَدًا
 13- يَكْفُ رَسُولَ اللَّهِ حَيْثُ تَنَصَّبَتْ
 14- أَوْلِيكَ قَوْمٌ سَادَةٌ مِنْ فُرُوعِكُمْ
 15- بِهِنَّ نَعَزَ اللَّهُ حَتَّى يُعَزَّنَا
 16- فَلَا تَذْكُرُوا قَتْلَى وَحَمْرَةَ فِيهِمْ
 17- فَإِنَّ جَنَانَ الْخُلْدِ مَنْزِلَةٌ لَهُ
 18- وَقَتْلَاكُمْ فِي النَّارِ أَفْضَلُ رِزْقِهِمْ
- نَوَى لِمَتَيَاتِ الْجِبَالِ قَطْوَعُ
 سَفِيهَةٌ فَإِنَّ الْحَقَّ سَوْفَ يَشِيْعُ
 وَكَانَ لَهُمْ ذِكْرٌ هُنَاكَ رَفِيْعُ
 وَمَا كَانَ مِنْهُمْ فِي الْقَاءِ جَزْوَعُ
 لَهُمْ نَاصِرٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَشَفِيْعُ
 وَلَا يَسْتَوِي عَبْدٌ وَقَى وَمُضِيْعُ
 فَلَا بُدَّ أَنْ يَرْدَى لَهُنَّ صَرِيْعُ
 وَسَعْدًا صَرِيْعًا وَالْوَشِيْعُ شُرُوعُ
 أَبِيَا وَقَدْ بَلَ الْقَمِيصَ نَجِيْعُ
 عَلَى الْقَوْمِ مِمَّا قَدْ يُثْرَنُ نُفُوعُ
 وَفِي كُلِّ قَوْمٍ سَادَةٌ وَفُرُوعُ
 وَإِنْ كَانَ أَمْرٌ يَا سَخِيخِينَ فَظِيْعُ
 قَتِيْلٌ نَوَى لِلَّهِ وَهُوَ مُطِيْعُ
 وَأَمْرُ الَّذِي يَقْضِي الْأُمُورَ سَرِيْعُ
 حَمِيْمٌ مَعَا فِي جَوْفَهَا وَضَرِيْعُ

2.1. Mersiye'nin Tercümesi:

1- Ey Ummu Velîd'in oğlu! Halkından kimsenin kalmadığı boş kalan yerler sana ağır mı geldi?

2- Yaz rüzgârı ve gök gürültüsüyle kovadan boşalırcasına sağanak yağın yağmur onların izlerini sildi.

3- Etrafında sadece güvercinler gibi yerde pusuş taşların bulunduğu ateş yakılan yer kaldı.

4- Kendi halkı arasındaki sağlam bağları koparıp ayrılık oluşturan bir yurdu zikretmeyi bırak.

5- De ki; "Eğer Uhud'da alçak birisi, (övündüğü) bir günden bahsedecek olursa, hakikat mutlaka ortaya çıkacaktır."

6- Evsoğulları'nın hepsi savaştılar ve orada onların yad edilecek yüce bir konumları vardı.

²² Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divân*, s. 157.

²³ Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divân*, s. 157.

7- Neccâroğulları orada Allah Resûlünü himaye ettiler ve onlardan hiç kimse çarpışmada tereddüt etmedi.

8- Allah Resûlünü aldatmadılar. Onlar için Rablerinden bir yardımcı ve şefaatçi vardır.

9- Ey Sahîne!²⁴ (Kureys) Siz Rabbinizi inkâr ederken, onlar (Rablerine) vefa gösterdiler. Vefâ eden ile hakkı zâyi eden kimse bir olmaz.

10- Onların ellerinde parlayan kılıçları vardır. Öyleyse elbette onların (kılıçların) yere yıktıklarının helak olması kaçınılmazdır.

11- Nitekim tozun içinde ölü olarak Utbe'yi, yere yıkılmış olarak Sa'd'i bıraktılar. Mızraklar da atılmaya devam ediyordu.

12- Toz bulutunun altında yere serilmiş ve gömlekleri kana bulanmış, kaçışan kimseler bıraktılar.

13- Resulullah az az kan akıttı. O sırada toz toprak milletin başına yükseldi.

14- Onlar, sizin soyunuzdan gelen efendilerdir ve her bir kavmin içinde efendiler ve sıradan olan kimseler vardır.

15- Ey Sahîne (Kureys)! İş her ne kadar çetin olsa da biz onlarla Allah'a (dinine) yardım ettik ki, o da bize yardım etsin.

16- Aralarında Hamza'nın bulunduğu maktulleri artık anmayınız. Çünkü O, itaatkâr olarak Allah için ölmüştür.

17- Çünkü ebedî cennetler onun için bir makamdır. Her işin kendisinin elinde olduğu Allah'ın emri geldiğinde o emir hızlıca gerçekleşir.

18- Sizin maktulleriniz cehennemdedir, onların en iyi rızıkları sıcak sudur ve zakkumla birlikte onların karınlarını dolduracaktır.

2.2. Mersiyenin Değerlendirmesi

Bu şiirin ilk kısmı mersiyenin ilk bölümü olan nedb'den²⁵ çok kasidenin giriş kısmı olan nesîb'e²⁶ benzemektedir. Çünkü ağlamaya dair her hangi bir ifade söz konusu değildir.

İlk dört beytin nesîb beyti olduğunu gördüğümüz mersiyenin 5. beyitten 15. beyte kadarki kısmı mersiyenin te'bîn²⁷ bölümü özelliğini hâiz olduğunu söylenebilir. 15. beyitten sonrası mersiyenin sabır ve 'azâ²⁸ bölümüdür.

²⁴ Kureys'in çok yemesinden dolayı onlara lakab olarak takılan bir yiyecektir.

²⁵ Nedb: Adını anarak ölü için ağlamaktır.

²⁶ Nesîb: Klasik kasidede sevgiliye duyulan özlemin dile getirildiği bölümdür. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Elmalı, "Kasîde", *DİA*, XXIV, 562.

²⁷ Te'bîn: Sahip olduğu meziyetlerle ölüyü övmektir. Mersiyede ölünün övüldüğü bölümdür.

18. beyitte Uhut'ta ölen müşriklerin cehennemdeki yiyeceklerinin ²⁹ضريع ve ³⁰حميم olduğunun belirtilmesi Kurânî ifadeler olarak dikkat çekmektedir. Hassân b. Sâbit, başta Hz. Hamza olmak üzere Uhut şehitlerinin cennette olduklarını müşriklerin ise cehennemde olduklarını zikrederek, teselli bulmaktadır. Ayrıca 15. beyitte yine bu amaçla, Müslümanların Allah'ın dinini yüceltmek için canlarını verdikleri ifade ederek ölümlerine kutsiyet atfetmektedir.

Hassân b. Sâbit'in bu şiirine nesîb ile başlayıp daha sonra şiiri mersiye övgü olan te'bîn (övgü) ve taziye bölümleriyle bitirmesi yapısal olarak bir tutarsızlık olarak görülebilir. Ancak Hassân b. Sâbit'in hem Cahiliye dönemi hem de İslâmî dönem şiir devirlerine ulaşmış olması yukarıdakine benzer bir başka durumu da ortaya çıkarmıştır ki, o da bir şiirde hem Cahiliye şiiri özelliğinin hem de İslâmî dönem şiirinin özelliğinin bir arada olması şeklindedir. Zira kaynaklarda bu durumu ifade eden bilgiler mevcuttur³¹.

İbn Hişam, Hassân b. Sâbit'in bu mersiyesi ile ilgili, "İlim ehlinde bazıları bu şiirin Hassân'a ait olduğunu kabul etmezler" diyerek, şiirin Hassân'a aidiyeti ile ilgili bir şüphesini ortaya koymuştur³². Fakat mersiye Hassân'ın divânında geçmektedir³³.

3. Üçüncü Mersiye

Hassân b. Sabit, Hamza b. Abdulmuttalib'e ve Resulullah (sav)'in Uhud gününde musibete uğrayan ashabına ağlayarak şu şiiri söyledi: (Tavîl)

يَا مَيِّ قُومِي قَانُذِينُ	1-	يَسُّ حَيْرَةَ شَجْوِ النَّوَانِحِ
كالحاملات الوقور	2-	بالتقل الملحات الدوالح
المعولات الحامشيات	3-	وَجُوءَ خُرَاتٍ صَخَانِحِ
وَكأنَّ سَيْلَ دَمِهَا	4-	الأنصاب تُخَضَّبُ بِالدَّبَانِحِ
يَنْقُضُنَّ أَشْعَارًا لَهُنَّ	5-	هُنَّ كَبَادِيَةِ الْمَسَانِحِ
وَكأنَّهَا أَدْنَابُ خَيْلِ	6-	بِالضُّحَى شَمْسِ رَوَامِحِ
مِنْ بَيْنِ مَشْزُورِ	7-	مَجْزُورٍ يُدْعَى بِأَبْوَارِحِ
يَبْكِينَ شَجْوًا مَسْلَبَاتِ	8-	كَدَحْنُهَا الْكَوَادِحِ

²⁸ 'Azâ: Ölüyü yakınının kendisini veya başkalarını teselli edip sabra davet etmesidir. Mersiye'nin bölümlerinden biridir.

²⁹ el-Ğâşiye, 88/6.

³⁰ el-Vâkı'a, 56/54.

³¹ İbn Abdi'l-Berr, *el-İstî'âb* I, 344.

³² İbn Hişam, *es-Sîret* II, 143.

³³ Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divân*, s. 157.

- 9- وَأَقْدُ أَصَابَ قُلُوبَهُمَا
10- إِذْ أَقْصَدِ الْجِدْنَ مَنْ
11- أَصْحَابَ أَحَدٍ غَالَهُمْ
12- مَنْ كَانَ فَارِسَنَا وَحَامِينَا
13- يَا حَمَزَ، لَا وَاللَّهِ لَا
14- لِمَنْ أَخِ أَيَّتَامَ وَأَضْيَافَ
15- وَلِمَا يُنُوبُ الدَّهْرُ فِي
16- يَا فَارِسًا يَا مِذْرَهًا
17- عَنَّا شَدِيدَاتِ الْخَطُوبِ
18- ذَكَرْتَنِي أَسَدَ الرَّسُولِ
19- عَنَّا وَكَأَنَّ يُعَدُّ إِذْ
20- يَغْلُو الْفَقْمَ أَقِمِ جَهْرَةً
21- لَا طَائِفَ رَعِيَّتِ وَلَا
22- بَحْرًا فَلَيْسَ يَغِيبُ جَارَا
23- أَوْ دَى شَبَابِ أَوْلَى الْحَفَائِظِ
24- الْمُطْعَمُونَ إِذَا الْمَشِيئَاتِي
25- لَحْمَ الْجِلَادِ وَفَوْقَهُ
26- لِيُذَافِعُوا عَنْ جَارِهِمْ
27- لَهْفِي لَشَبَابِ رِزْنَاهُمْ
28- شَمِّ، بِطَارِقَةٍ، غَطَارِقَةٍ
29- الْمُشْتَرُونَ الْحَمْدَ بِالْأَمْوَالِ
30- وَالْجَامِزُونَ بِلُجْمِهِمْ
31- مَنْ كَانَ يَرْمَى بِالنَّوَاقِرِ
32- مَا إِنْ تَزَالَ رِكَابُهُ
33- رَاحَتْ تَبَارَى وَهُوَ فِي
34- حَتَّى تَنُوبَ لَهُ الْمَعَالِي
35- يَا حَمَزَ قَدْ أَوْحَدْتَنِي
36- أَشْكَو إِلَيْكَ وَفَوْقَكَ
37- مَنْ جَنَدَ نَلْقِيهِ فَوْقَكَ
- مَجْلَلٌ لَهُ جُأْبٌ قَوَارِحُ
كُنَّا نُرَجِّي إِذْ نَشَأِيحُ
دَهْرٌ أَلَمَّ لَهُ جَوَارِحُ
إِذَا بُعِثَ الْمَسَالِحُ
أَنْسَاكَ مَا صُرَّ الْقَوَائِحُ
وَأَرْمَأَةَ تَلَامِيحُ
حَرْبٍ لِحَرْبٍ وَهِيَ لَأَقِيحُ
يَا حَمَزَ قَدْ كُنْتَ الْمُصَامِيحُ
إِذَا يُنُوبُ لَهُنَّ فَادِيحُ
وَذَلِكَ مِذْرَهْنَا الْمُنَافِيحُ
عُدَّ الشَّرِيفُونَ الْجَحَاجِيحُ
سَبَطَ الْيَدَيْنِ أَعْرَ وَاضِيحُ
ذُو عَالِيَةِ بِالْحِمْلِ أَنْيَحُ
مِنْهُ سَيِّبٌ أَوْ مَنَادِيحُ
وَالْتَقِيأُونَ الْمَرَاجِيحُ
مَا يُصَفِّهُنَّ نَاضِيحُ
مِنْ شَحْمِهِ شَطْبٌ شَرَانِيحُ
مَا رَامَ ذُو الصَّغْنِ الْمَكَاثِيحُ
كَأَنَّهِمُ الْمَصَابِيحُ
خَضَّارِمَةً، مَسَامِيحُ
إِنَّ الْحَمْدَ رَابِيحُ
يَوْمًا إِذَا مَا صَاحَ صَانِيحُ
مِنْ زَمَانٍ غَيْرِ صَالِحِ
يُرْسِمَنَّ فِي غَيْرِ صَحَابِيحُ
رَكْبٍ صُدُورُهُمْ رَوَاشِيحُ
لَيْسَ مِنْ قَوْزِ السَّافَانِيحُ
كَالْعُودِ شَدَّ بِهِ الْكَوَانِيحُ
التَّرْبِ الْمَكْوَرُ وَالصَّافَانِيحُ
إِذْ أَجَادَ الضَّرْحَ ضَارِيحُ

بِالتُّرْبِ سَوَّوْتُهُ الْمَمَاسِخَ	فِي وَسِيعِ يَحْتِشُّوْنَهُ	-38
وَقَوْلُنَا بَرْحُ بَرْحِ وَارِحْ	فَعَزَّوْنَا أَنْفَاقَ نَقْوَلِ	-39
أَوْقَعِ الْحِدْدَانُ جَانِحِ	مَنْ كَانَ أَمْسَى وَهُوَ عَمَّا	-40
لِهَلْكَانَا النَّوْافِحِ	فَلْيَأْتِنَا فَلَئِبْكَ عَيْنَاهِ	-41
دَوِي السَّمَّاحَةِ وَالْمَمَادِحِ	الْقَائِلِينَ الْفَاعِلِينَ	-42
لَهُ طَوَالَ الدَّهْرِ مَانِحِ	مَنْ لَا يَزَالُ نَدِي يَدِيهِ	-43

3.1. Mersiyenin Tercümesi:

- 1- Ey Meyye! Kalk, seher vakti, ağlayan kadınların hüznüyle ağıt yak,
- 2- Ağır yük taşıyan, ağırlıktan dolayı yerinden oynayamayan hareketsiz kadınlar gibi,
- 3- Sesli ağlayan ve sağlam kadınların yüzlerini tırmalayan kadınlar gibi,
- 4- Sanki onların gözyaşlarının seli kendilerine kesilen kurbanların kanlarıyla bulanıp boyanan taşlar gibidir.
- 5- Saçlarının örgülerini çözerler ve onların zülüfleri aşıkâre görünür.
- 6- Onların (zülüfleri), kuşluk vakti ayaklarıyla kendilerine binmeyi meneden atların kuyrukları gibidir.
- 7- İp gibi ayrılmış ve bölünmüş (zülüfleri) şiddetli rüzgârlarla sallanır durur.
- 8- Yas elbiseleri giyinmiş o kadınlar hüzünden ağlar ve zamanın musibetleri onlarda iz bırakır.
- 9- Onların kalplerine kabuk bağlamış ve acı veren bir yara isabet etmiştir.
- 10- Zamanın musibetleri isabet ettiği zaman, sakınıp umut bağlardık.
- 11- Uhud ashabını zaman (felek) helak etti, yırtıcı hayvanlar başlarına üşüştüler.
- 12- Silahlı olanlar gelince, kim bizim süvarimiz ve himayecimiz olur.
- 13, 14- Ey Hamza, hayır vallahi, yetimlerin, misafirlerin ve göz ucuyla bakan dulun meskenleri için sütlü deve bağlandığı müddetçe seni unutmam.
- 15- Savaş çetin olduğu halde savaştan savaşa kader değiştiği için.
- 16, 17- Ey süvari, ey müdâfi', ey Hamza, sert musibetler onlardan gelince sen bizi canla başla müdafaa ediyordun.

18- Peygamberin aslanını bana hatırlattın, O da bizim müdafimizdi ve bizi müdafaa ederdi.

19- Şerifler ve efendiler anıldığı zaman O da anılırdı.

20- O açıkça zirvede olan, cömert ve temiz bir kimsedir.

21- O, vakarsız hafif bir kişi değildir. Korkak da değildir. Hasta da değildir. Ağır yük yüklendiği zaman, göğsünden hırıltı sesi gibi bir ses çıkaran deve gibi değildir.

22- O çok cömert olduğu için komşuların kendisinden sık sık su yudumladığı bir denizdir.

23-24- Kendi aileleri nazarında oldukça değerli ve nazlı olan gençleri ölüme gönderen ve açlıktan kıvrananlara süt veren develerini keserek yedirendir o.

25- Yağları lapa lapa üzerinde bulunan etleri yedirenlerdendir o.

26- Haddi aşan eden kimseler olduğu müddetçe komşularını müdafaa için.

27- Hüznüm o gençlere ki, bizden hayra nail oldular. Sanki onlar birer lambadır.

28- Aziz, efendi ve bahşişleri çok olan cömertlerdir.

29- Cömertlikle övgüyü satın alırlar, övgü kârlı bir ameldir.

30,31- Bunlar, zor durumda olanın çağrısını duyduklarında, doludizgin atılanlardır. Hâlbuki başkaları bu çağrıya cevap verme zamanında silahlarını atarak duymazdan gelirler.

32- Onun üzengisi savaşın tozunu dalgalandırarak şekillendirir.

33- O, savaş sürüp gittiğinde darbeyi önünden alanların içindedir.

34- Tâ ki O, yüce makamlara ulaşsın, o makam (şehitlik) zırhlara bürünerek ulaşılacak bir şey değildir.

35- Ey Hamza, tıpkı ateşte yalnız bırakılan dalı, budağı, kesilmiş ûd tütsüsü gibi beni yalnız bıraktın.

36/37- üstünde tümsek ve etrafında taşlar diziliyken, toprak attığımız yerden üzüntümü sana anlatıyorum, kazıcı kabrini güzelce kazarken,

38- Bir genişlik ki onu toprakla doldururlar. Küreklerle onu tesviye ederler.

39- Taziyemiz sözlerimizdir. Sözlerimiz ise acıların acısıdır.

40-41- Zamanın hâdiselerinin kendisine boyun eğdirdiği kimseler_bize gelsin ve gözleriyle, iyilik yapan ölenlerimize ağlasın.

42- Ki onlar söyler ve yaparlar. Cömerttirler, methedilmişlerdir.

43- Onlar ki cömertlikleri süresiz, fedakârlıkları her asırda gerekli yere ulaşır.

3.2. Mersiyenin Değerlendirmesi

Mersiyelerde Arapların inanç dünyasında yer etmiş kadercilik anlayışına dair ifadeler yer bulur. Bu durum, Cahiliye devrinde olduğu gibi, İslâmî dönemde de söz konusu olmuştur. Kader/zaman/felek gibi anlayışları yansıtan kelimelerden en çok kullanılan **دهر** kelimesi olmakla beraber **ليل** ve **نهار** gibi kelimeler de bu tür inançları yansıtmak için kullanılmıştır. Söz konusu anlayış Kuran-ı Kerim’de de ifade edilerek yanlışlığı beyan edilmiştir³⁴. Ancak bununla beraber İslam itikadına aykırı olan bu kader anlayışı İslâmî dönemde yazılan mersiyelerde de yer almıştır. Bu durumu örneklemesi için Cerîr (ö. 110/728)’in şu beyti zikredilebilir³⁵: (Kâmil)

لا يُلبِثُ الْفَرَنَاءُ أَنْ يَتَفَرَّقُوا لَيْلٌ يَكُرُّ عَلَيْهِمْ وَنَهَارٌ

Eşler üzerine saldıran gece ve gündüz yüzünden birbirinden ayrılırlar.

İslâmî dönemde kaderciliğe dair ifadelerin genel olarak Arap şiirinde ve mersiyelerde yer bulduğunu belirtirken, aynı durum Hassân’ın yukarıdaki mersiyesinde de mevcuttur. 11 ve 15. beyitlerde Hassân’ın zamana bir takım anlamlar yüklemek suretiyle kadere vurgu yaptığı görülmektedir.

7. beyitte **مشزور** kelimesinde tenâfur göze çarpmaktadır. Zira bu kelimenin telaffuzundaki zorluk aşikârdır. Bu durum mersiyenin fesahatine zarar vermektedir.

18. beyitte Hassân b. Sâbit, Hz. Hamza’ya hitâben kendisine Resulun Aslanını hatırlattığını ifade etmiştir. Devamında övgülerini Resulun Aslanı üzerinden sürdüren Hassân, iltifat sanatının muhataptan gaibe şeklindeki türünün güzel bir örneğini sunmuştur.

22. beyitteki teşbih, teşbih-i belîğdir. Hz. Hamza cömertlikte denize (**بحر**) benzetilirken, benzetme yönü (vech-i şebeh) ve edatı bulunmadığı için, beyitte teşbih-i belîğ sanatı kullanılmıştır.

³⁴ el-Câsiye, 45/24.

³⁵ Cerîr, *Dîvân* (nşr. Nu’mân Muhammed Emîn Tâhâ), Kahire: ts., s. 864.

28. beyitte Uhut şehitlerinin nitelikleri peş peşe zikredilerek tenkisu's-sıfat³⁶ sanatı kullanılmıştır. Birçok nitelik atıf harfi olmaksızın peş peşe zikredilerek övülen kimselerin dinleyicinin zihninde yer etmesi amaçlanmıştır.

Ele aldığımız mersiyelerden ilk ikisi Hassân b. Sâbit'e ait olma açısından üçüncüsünden daha kuvvetlidir. Zira iki mersiye İbn Hişâm'ın *es-Sîret*'inde yer aldığı gibi aynı zamanda Hassân b. Sâbit'in divânında da yer almaktadır. Fakat ele aldığımız son mersiye ile ilgili İbn Hişâm eserinde "Şiir ilim ehlinin ekserisi, bu şiirin Hassân'a ait olduğunu kabul etmezler" şeklinde ifadeler kullanmıştır³⁷. Ayrıca bu mersiye Hassân'ın divânında da yer almamaktadır.

Sonuç

Muhadram şairlerden sahabî Hassân b. Sâbit'in Hz. Hamza'nın Uhut Savaşı'nda şehit edilmesi üzerine söylediği üç mersiyeden ilki, Cahiliye şiirinde gördüğümüz sevgilinin diyarının kalıntılarının anlatıldığı nesîb bölümüyle başlamaktadır. Mersiyelerin baş kısmı nedb (ağlama) bölümü olarak isimlendirilip ağlama temasının işlendiği yer olmasına karşın Hassân'ın Cahiliye kasidesinin etkisinde kalarak mersiyeyle nesîble giriş yapması doğal karşılanabilir. Bu arada şiirin giriş kısmının daha çok nesîb özelliği göstermesine rağmen ağlamaya dair bir ifadenin varlığından yola çıkarak nesîb ile nedb'in mezcedildiği bölüm olarak telakki edebiliriz. Bununla beraber mersiyelerin nesîble başlaması sık görülen bir durum değildir. Nesîb kısmının ardından mersiyenin yapısına uygun olarak te'bîn ve azâ bölümleriyle şiir tamamlanmıştır.

Ele aldığımız ikinci şiir Hassân'ın İbn Ziba'râ'ya yazdığı bir reddiye olması hasebiyle tam anlamıyla bir mersiye sayılmamakla beraber, gerek Uhut şehitlerinin gerek Hz. Hamza'nın övülüp, son kısımda yâd edilmesi, şiiri mersiye türüne yaklaştırmıştır. Zira sadece giriş kısmı nesîb olarak gelen şiirin övgü ve taziye kısımları mersiyeye yapısal olarak uygunluk arz etmektedir.

Üçüncü mersiyeyi, yapısal olarak tam bir mersiye olarak niteleyebiliriz. Zira ilk dokuz beyit, kullanılan ifadeler açısından tam olarak nedb kısmı olarak tanımlanabilir. Ardından Uhut şehitlerinin övüldüğü bölüme geçilmiştir. Son bölüm ise, taziye ve sabır bölümüdür.

Başta teşbih ve iltifat olmak üzere belli başlı belağat sanatlarının kullanıldığı mersiyelerde Kurânî ifadeler de yer almıştır.

Şair-sahabî Hassân'ın Cahiliye dönemindeki şiirinin İslâm'la beraber yumuşadığı kaynaklarda zikredilmiştir. Zira Cahiliye dönemi mersiyelerinde görülen ve İslâm'ın gelişiyile yasaklanan bazı adetlerin İslâmî dönem

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Ali Bulut, *Belağat: Meânî-Beyân-Bedî*, İstanbul: 2013, s. 252-254.

³⁷ İbn Hişâm, *es-Sîret*, II, 155.

mersiyelerinde görülmediği söylenebilir. Bu durumu aynı şekilde Hassân'ın mersiyelerinde görmekteyiz.

Kaynakça

- Bulut, Ali, *Belağat: Meânî-Beyân-Bedî'*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013.
- Cerîr, *Dîvânu Cerîr* (nşr. Nu'mân Muhammed Emîn Tâhâ), Kahire: ts.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye* (nşr. Abdulgafur Attâr), Beyrut: 1987, I-VI.
- Cumahî, İbn Sellâm, *Tabakâtu Fuhûli's-Su'arâ* (nsr. Mahmud Muhammed Şâkir), Cidde: ts., I-II.
- Çiftçi, Faruk, "Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber için Söylediği Mersiyeler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2004), 9-26.
- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Erzurum: Fenomen Yayınları, 2012, I-VI.
- Dîneverî, İbn Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şua'râ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire: 1423, I-II.
- Elmalî, Hüseyin, "Hassân b. Sâbit", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 399-401.
- , "Kasîde", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 562-564.
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Ziba'râ", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, 144.
- Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divânu Hasan b. Sâbit*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- İbn Abdi'l-Berr, *el-İstî'âb fî M'arifeti'l-Ashâb* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Beyrut; 1992, I-IV.
- İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Seka v.dğr), 1955, I-II.
- , *İslam Tarihi* (çev. Hasan Ege), İstanbul: Kahraman Yayınları, 2001, I-IV.
- Kudâme b. Cafer, *Nakdu's-Şi'r*, İstanbul: İrşad Yayınevi, 1302.
- Merzubânî, Muhammed b. 'İmrân b. Mûsâ, *el-Muvassah Me'âhizu'l-'Ulemâ 'ala's-Su'arâ fî 'İddeti Envâ min Sînâ'ati's-Si'r*, (nsr. Ali Muhammed el-Becâvî), Kahire: ts.
- Öğmüş, Harun, *Cahiliye Döneminde Araplar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Toprak, M. Faruk, "Mersiye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 215-221.
- , *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.